

GƏMIQAYA TƏSVİRLƏRİNDƏ HEYVAN OBRAZLARI

Vəli Baxşəliyev
AMEA Naxçıvan Bölməsi
AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

Açar sözlər: Gəmiqaya, qayayüstü təsvirlər, inəncilər, maldarlıq, heyvanların mübarizəsi, ovsun.

Gəmiqaya təsvirləri Ordubad rayonunun Nasirvaz kəndi yaxınlığında, dəniz səviyyəsindən 3906 m yüksəkdə yerləşən Qapıç qirvəsinin ətrafında toplanmışdır. Rəsmlərin böyük bir qismi Qaranquş yaylağındadır (Şəkil 2). Gəmiqaya təsvirlərinin yaranması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup tədqiqatçılar bu təsvirlərin qədim insanların əsas məşğuliyyət formalarından biri olan maldarlıqla bağlı olduğunu yazmışlar. Lakin araşdırmalar göstərir ki, bu rəsmlər yalnız maldarlıqla bağlı olmayıb, həmçinin insanları min illər boyu düşündürən mifoloji inanclarla da bağlı olmuşdur. Belə ki, Naxçıvanda Gəmiqayadan daha bol otlu yaylaqlar var, lakin bu yaylaqlarda qaya təsvirləri yoxdur. Gəmiqayadakı bəzi təsvirlərin (məsələn, ilan, balıq, günəş, ay və s.) isə maldarlıqla bilavasitə əlaqəsi yoxdur. Şübhəsiz ki, Gəmiqayanın Kiçik Qafqazın yüksək dağ zirvələrindən biri olması və Şərqi xalqlarında, o cümlədən türk xalqları arasında dağ inancının geniş yayılması bu təsvirlərin yaranmasında müəyyən rol oynamışdır. İnsanların inancına görə, hündür yerdən edilən dualar Tanrıya daha tez yetişmiş, Mesopotamiyanın qədim mədəniyyət nümunələrindən olan zikkuratlar da məhz bu məqsədlə tikilmişdir. Bu inanclar indiyədək xalqımızın ideologiyasında yaşamaqdadır. Məsələn, il quraqlıq olanda insanlar hündür dağın başına çıxar və yağış yağdırması üçün Tanrıya dua edərmişlər.

Gəmiqaya rəsmlərinin böyük bir qrupunu təşkil edən heyvan təsvirlərində də bu ideologiya özünü aydın şəkildə əks etdirmişdir. Qədim insanların dini-mifoloji görüşlərinin formalaşmasında, şübhəsiz ki, onların həyat tərzini müəyyən rol oynamışdır. Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, heyvandarlıq qədim dövrdən insanların həyatında mühüm rol oynamış, Eneolit dövründə və Erkən Tunc dövrünün son mərhələsindən başlayaraq heyvandarlıqda xırdabuynuzlu heyvanlar üstünlük təşkil etmişdir. (1, c. 24) Bu dövrdə heyvandarlıqla bərabər ovçuluq da təsərrüfatda öz mövqeyini saxlamışdır. Heyvandar-ovçu qəbilələrin ov məqsədilə günlərlə heyvan sürülərini müşahidə etməsi, heyvan sürülərinin müdafiə tədbirləri insanların təsəvvüründə müəyyən əfsanələrin, miflərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Heyvan təsvirləri arasında keç qədim üstünlük təşkil edir. Onların ən qədim nümunələri e.ə. V minilliyə aiddir (şəkil 3). Keçi rəsmləri tək, cüt və qrup halında, bəzən arxası üstə çevrilmiş vəziyyətdə təsvir edilmişdir (şəkil 4). Keçi rəsmlərinin üstünlük təşkil etməsi insanların inancları ilə bərabər, onların həyat tərzini də bağlı olmuşdur. Belə ki, yabanı dağ keçiləri indi də Naxçıvan təbiətinin, Gəmiqayanın ayrılmaz ünsürünü təşkil edir. Şübhəsiz ki, onlar qədim dövrdə daha çox

1.

2.

olmuş və insanların həyatında müəyyən rol oynamışdır. Heyvandarlıqda keçiyə üstünlük verilməsi, ehtimal ki, onun daha çox məhsuldar olması və yerli şəraitə uyğun olması ilə bağlı olmuşdur. Heyvandarlığın inkişafı insanlar üçün həyati məsələ olduğundan rəsmlərdə bununla bağlı inanclar da əks olunmuşdur.

Rəsmlərin birində həyat ağacının yanında iki keçiyə və bir oğlaq təsvir edilmişdir (şəkil 5).

Şübhəsiz ki, bu, insanların məhsuldarlıqla bağlı inancları əks etdirir. (17, s. 33) Digər bir rəsmdə ağac budağının yanında üzbəüz duran iki keçiyə təsvir edilmişdir (şəkil 6, 1). Bu motiv Ön Asiya incəsənətinin ən populyar təsvirlərindəndir. Müqəddəs evlənmə səhnələrini əks etdirən belə təsvirlər məhsuldarlığın metaforik ifadəsi olmuşdur.

Gəmiqayanın ən çox yadda qalan motivlərindən biri qrup halında üç keçinin təsvir olunmasıdır. Keçilərin biri yuxarıda, digər ikisi isə aşağıda üzbəüz təsvir edilmişdir (şəkil 6, 2). Onlardan birinin buynuzları "B" şəklində bağlanmışdır. Məhsuldarlığı simvolizə edən bu rəsm həm də Gəmiqayada tez-tez rastlanan "B" şəkilli işarələrin anlamını açıqca ifadə etmişdir. Başqa bir rəsmdə qrup halında üç keçiyə, keçilərin yuxarısında svastika rəsmləri, onlardan solda isə vəhşi heyvan təsviri verilmişdir (şəkil 7). Svastika nişanlarının biri dairəyə alınmışdır. V. Əliyev svastika rəsmlərindən birini insan təsvirinə bənzətməmişdir. Biz burada kosmik dünya modelinin kanonlaşmış təsviri ilə qarşılaşırıq. İçərisinə çərxi-fələk rəsmi çəkilən dairə Gəy aləmini, ondan sağdakı insanabənzər rəsm heyvanların himayədar Tanrısını, keçiyə rəsmləri orta dünyanı, vəhşi heyvan o biri dünyanı təmsil edir. Bu rəsmdə xaosun kənarlaşdırılması, məhsuldarlığın himayə edilməsi ideyası verilmişdir.

Keçi rəsmlərinin astral simvollarla təsvir edilməsinə arxeoloji sənət əsərlərində də çox rastlanmışdır. İranda Təpə Sialk, Təpə Hissar, Təpə Giyanda, Ön Asiya və Türkmənistanın e. ə. V-IV minilliyə aid gil qabları üzərində keçiyə rəsmləri astral simvolika ilə təsvir edilmişdir.

(5, c. 28). İranda aşkar edilmiş gil qablar üzərində keçiyə rəsmlərinin buynuzları arasında Günəşi simvolizə edən konsentrik dairelər çəkilmişdir (5, tabl. IV). Astral simvolika ilə təsvir edilən keçiyə rəsmlərinə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid boz rəngli qablar üzərində də rast gəlinmişdir (12, c. 126). Bu təsvirlərlə Eneolit dövrünə aid təsvirlər arasında bənzərlik dini-mifoloji inancların qəbilələr arasında dərin kök saldığını və uzun müddət yaşadığını göstərir.

Rəsmlərin birində sağ tərəfdə buynuzları dairə ilə tamamlanan iki keçiyə, ondan solda biri ayaq üstə, digəri isə arxası üstə çevrilmiş keçiyə təsvirləri, bu təsvirlərin altında isə quşa, yaxud insanabənzər fantastik varlıq təsvir edilmişdir (şəkil 8). V. Əliyev keçiyə buynuzlarının dairə şəklində təsvirini qədim totemlərin Yer üzündə Günəşi təmsil etməsi ilə bağlamışdır. (17, s. 30) Bizcə, bu fikir məntiqlikdir. Keçilərin Günəşlə, Göy aləmi ilə bağlılığı o qədər aydın verilmişdir ki, bunu sezməmək mümkün deyil. Keçiyə doğru hücum edən fantastik varlıq o biri dünyanı, xaosun təmsilçisidir. O, keçilərin birini öldürmüş, digərinə doğru hücum etməkdədir. Bu rəsmdə nizamlı mədəni dünya ilə xaotik başlanğıc arasında mübarizə, dünyanın Tanrı tərəfindən idarə edilməsi ideyası əks olunmuşdur. Burada keçiyə Günəşlə bağlı zoomorf oğlandır. O, məhsuldarlıq Tanrısı ilə bağlıdır. (29, p. 63)

5.

6.1

Keçiyə rəsmlərinin birinin buynuzu qıvrılmış ilan formasındadır. Maraqlıdır ki, keçiyə rəsminin arxa tərəfində oğlaq rəsmi də vardır. Keçinin buynuzunun qıvrılmış ilan şəklində təsvir edilməsi onun ilanla bağlılığını əks etdirir. Bu bağlılığın semantik mənası qədim təsvirlərdə kifayət qədər aydınlıqla ifadə edilmişdir. (5, c. 14-29) Xaotik qüvvələrlə bağlı olan ilan həm də bərəkətin, bitki aləminin əfəndisidir.

Keçilərin otlayan vəziyyətdə, yaxud ağzında ot olduğu halda təsvir edilməsi də müəyyən simvolika ilə bağlıdır. Ağzında ot tutan keçiyə təsvirlərinə Eneolit və Tunc dövrünə aid gil qablar üzərində xeyli sayda rastlanmışdır. Keçinin bitki aləmi ilə bağlı olması Mesopotamiya materiallarında daha aydın ifadə edilmişdir. (5, c. 28) Şumer mifologiyasında yemək yeyilməsi nikah ittifaqı ilə eyniləşdirilir. (20, c. 169) və məhsuldarlıqla bağlıdır. Yeməyin məhsuldarlıqla, doğumla bağlılığı Azərbaycan folklorunda da əks olunmuşdur. Səfəvi hökmdarı Məhəmməd Xudabəndə ilə bağlı rəvayətdə qeyd olunur ki, şahın övladı olmurmuş. Bir gün dəvəyə şahı alma verir. Deyir ki, yarısını özünə ye, yarısını da arvadına ver. Sizin övladınız olacaq. Şah bu almanı bölüb arvadı ilə yedikdən sonra bir oğlu olur. Bu, tarixdə I Şah Abbas adı ilə tanınan hökmdar olmuşdur. (18, s. 88-90) Buna bənzər epizodlara Azərbaycan nağıllarında çox rastlanır. Bu baxımdan "Kəl Həsən" nağılındakı

6.2

epizod diqqəti çəkir. Rəvayətə görə, qadın çöldə armud ağacının meyvəsindən yeyib su içdikdən sonra hamilə olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Gəmiqayaya rəsmlərinin birində keçilər üç meyvəsi olan həyat ağacı ilə birlikdə təsvir edilmişdir. Həyat ağacının meyvəsi Tanrıya

7.

məxsus yemdir və heyvanların məhsuldarlığını təmin edir.

Türk xalqlarının mifologiyasında keçiyə müqəddəs hesab edilmiş, ilahiləşdirilmişdir. Dəfn zamanı qəbrə keçiyə buynuzu qoyulmasına I Kültəpənin Eneolit təbəqəsində rastlanmışdır (1, c. 44) Qeyd edək ki, qəbrə keçiyənin çənə sümüyünün, yaxud digər sümüklərinin qoyulması adətində Naxçıvanın Son Tunc və Erkan Dəmir dövrü abidələrinin tədqiqi üçün zoomorfik oğonların və dağ keçisinin sümüyündən saltraq hazırlayaraq yanından asırdılar (44, s. 89). A. Jeremiasın verdiyi məlumata görə, Türkiyədə keçiyə buynuzunu qəbrə qoyurmuşlar (30, p. 613). Culfa rayonunda yerləşən Ərəfsə pirinin fəsadına çox miqdarda dağ keçisi buynuzu taxılması keçiyənin müqəddəsliyi və ona olan inanclarla bağlıdır.

Türk xalqlarında keçiyə kultu və keçiyə oğonunun olması Təkəli tayfasının adında da əks olunmuşdur. Azərbaycanın müxtəlif yerlərində "Keçili" kənd adları da vardır. Məlum olduğu kimi, keçiyə şumerlərdə də müqəddəs hesab edilmiş, ona Tanrı kimi tapınılmışdır (28, p. 63; 10, c. 90). Mesopotamiya mifologiyasında keçiyə həm də bitki aləminin məhsuldarlığını təmin edən varlıqdır (5, c. 28). Gəmiqayaya təsvirlərinin araşdırılması zamanı qədim şumer mifologiyasının təsiri özünü aydın şəkildə göstərir. Şübhəsiz ki, qədim dövrdən indiyədək keçiyənin müqəddəsliyi ilə bağlı inanclar arasında müəyyən bağlılıq vardır.

106

Gəmiqayada rastlanan heyvan təsvirlərindən biri də maral rəsmləridir (şəkil 10). Yuxarıya doğru qalxan qoşa şaxələnmiş buynuzları olan maral təsvirləri olduqca realist təsvir edilənləri ilə fərqlənirlər. Maral təsvirlərinə Orta Tunc dövrünə aid boyalı qablar üzərində də rast gəlinmişdir. Göycə gölü ətrafında aşkar olunan boyalı küpələrdən birinin üzərində dinamik hərəkət vəziyyətində olan maral sürüsü təsvir edilmişdir (21, c. 114). Bu tip maral təsvirinə Naxçıvanda Yaycı nekropolunda aşkar olunan boyalı küpənin üzərində də rastlanmışdır (2, c. 238). Bu tip boyalı qablar Orta Tunc dövrünün ilk mərhələsi üçün xarakterik olub e. ə. III minilliyin sonu -II minilliyin əvvəli ilə tarixləndirilir (9, s. 58-60). Arxeoloji araşdırmalar zamanı yaşayış yerlərindən xeyli miqdarda maral sümükləri və onlardan hazırlanmış əmək alətləri də aşkar olunmuşdur (2, c. 155). Bu tapıntılar maralın qədim insanların həyatında müəyyən yer tutduğunu göstərir. Boyalı qablar üzərində və Gəmiqayadakı təsvir edilən maral rəsmləri qədim insanların inancları ilə bağlı olmuşdur. Bu inanclar Azərbaycan folklorunda geniş şəkildə əks olunmuşdur. Azərbaycan ərazisində "Maral dağı", "Maral qayası", "Maral bulaq", "Maral gölü" adlı toponimlərin olması da bu inanclarla bağlıdır (4, s. 61-62). Azərbaycan folklorunda maral insanların iqtisadi həyatında müəyyən rol oynayan kosmik varlıqdır. Bu nümunələrdə maral südü ağır xəstələnmiş insanları sağaldır, onları fəlakətdən qurtarır (4, s. 61). Maralın funksiyasını aydınlaşdırmaq üçün bir neçə folklor nümunəsinə nəzər salaıq. Əfsanəyə görə, Niqoy dağının əyərində şəfalı bulaq var imiş... Qocanın arvadı eltilərlə bulağa suya gedərmiş... Bir gün qoca arvadını izləməyə başlayır. Görür ki, üç ilti su götürüb qayıtdı, onun arvadı isə orada qaldı. Göydən mal-qara, maral sürüləri gəlir. Arvad adamlarla yuxa yaymağa, halva çalmağa başlayır. Birdən arvad görür ki, ərini ağacın dibində onları pusur. Arvad onu gördükdən sonra marala dönüb qeybə çəkilir (4, s. 64-65).

8.

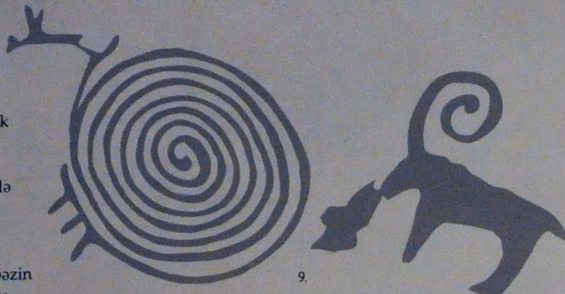
Göründüyü kimi, burada su bulaqla, meşə isə ağaclarla kodlaşdırılmışdır. Su və meşə türk mifologiyasında xaosik başlanğıcdır, o biri dünyanı təmsil edir. V.A. Qordlevskinin verdiyi məlumata görə, Qaraqoyunlular müqəddəs ağacın şərəfinə qurban kəsir, qurbanlıq heyvanın sümüklərini isə meşədə basdırırmışlar (11, c. 5-13). Heyvan sümüklərinin meşədə basdırılması sakral anlamda qurban verilməsi mənasında olub, bu dünyadakı insanların həyatını təmin etməli idi. Buna bənzər inanclar digər xalqlarda da olmuşdur (36, c. 41). Suyun xaosik başlanğıc olması ilə bağlı mifologiyada yetərli dəlillər vardır. Qadının suya, yaxud meşəyə getməsi onun o biri dünyaya getməsi kimi verilmişdir. Mal-qara və maral sürülərinin qeybdən yenməsi bərəkətin Tanrı tərəfindən verildiyini göstərir. Amma bu bərəkət yerin altındadır, o biri dünyadadır. Bu bərəkəti insanlara çatdıran maral-qadındır. Deməli, maral Göy aləmi ilə də bağlıdır. O, bu dünya ilə o biri dünya arasında vasitəçidir-mediator. Bu əlaqə pozulduğu zaman maral Göyə çəkilir. Maral Göyə çəkilməzdən əvvəl kişiyə ocaqdan bir ovuc kül verir ki, apar onu saxla. Bu, ocaq olub səni dolandıracaq. Kişiyə külli evin yanına tökülür və həmin yer ocağa çevrilir. Digər bir əfsanəyə görə, qadın qoruluq evdən çıxıb gedərmiş. Burada gənc, qaralıq o biri

107

dünyanın əvəzedicisi kimi verilmişdir. Arvad kişinin onu pusduğunu gördükdə marala dönərək maral sürüsünə qoşulub gedir. Kişi öldükdən sonra onun qəbri üzərində günbəz tikirlər. Maral gəlib günbəzi ziyarət edərmiş. Rəvayətə görə, maral son günlərini günbəzin yanında keçirmiş və orada ölmüşdür (4, s. 64). Bizcə, yuxarıda deyilənlər Şərqi mədəniyyətində və Azərbaycanda maral obrazına üstünlük verilməsinin səbəbini göstərir. Lakin maral obrazının digər aspektlərini araşdırmaq və onunla bağlı məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün bir nümunəyə də nəzər salmaq lazımdır.

Əfsanələrdən birində deyilir ki, bir gün ovçular dağın zirvəsində məskən salan iri-buynuzlu ana maralı ovlamaq istəyirlər. Ovçular bütün dağı dövrəyə alırlar, lakin marala yaxınlaşdıqlarında maral quş kimi uçur və əldən çıxır (4, s. 61-62). Bu mifoloji rəvayət Altay türklərində saxlanmış üç maral əfsanəsi ilə yaxından əsəşlir. Q.N.Potanınin topladığı materiallara görə, (34, c. 124) Bahadır Matr tərəfindən qovulan üç maral bütün yer üzünü doladır. Həç yerdə sığınacaq tapa bilməyən marallar göyə çəkilirlər. Bahadır onların arxasınca göyə qalxır, atını şərqdə qoyur və onların ardınca iki dəfə ox atır. Oxların biri ağ, digəri isə qırmızı ulduz olur. Axırını ox maralları gəlib keçdiyinə və qana boyandığına görə qırmızı olmuşdur. Altay türkləri indi də Maral bürcünü "üç myıyq", tavalırlar isə "üç maral" adlandırırlar. Hazırda Mərkəzi Asiya və Altay xalqları Maral bürcünü üç parlaq ulduz kimi təsəvvür edirlər (37, c. 45). Gəmiqaya rəsmlərində rastlanan üç parlaq ovalşəkilli işarələrin (17, s. 57-58) maral bürcü ilə bağlı olma ehtimalı vardır. Lakin bu rəsmlər nəşr edilmədiyindən onlar haqqında dəqiq fikir yürütmək olmur.

Rəsmlərin az bir qismi quş təsvirlərindən ibarətdir. Quş təsvirləri bəzən sxematik, bəzən isə realistik üslubda verilmişdir (şəkil 11-12). Qeyd edək ki, quş rəsmlərinə Tunc dövrünə aid boyalı və boz rəngli gil qablar üzərində xeyli rastlanmışdır. Onlar realistik, sxematik və fantastik üslubda

təsvir edilmələri ilə fərqlənir (9, s. 103-109). Naxçıvanın arxeoloji abidələrində qəbirlərə quş sümükləri qoyulması adətində də rastlanmışdır (31, s. 59). Gil qablar üzərindəki təsvirlər və qəbrə quş sümüyü qoyulması quş insanın Tunc dövründə Azərbaycanda yaşayan qəbilələr arasında geniş yayıldığını göstərir. Gəmiqayada Dəli bulaqdan cənub-qərb tərəfdə iri qaya parçası üzərində təsvir edilən Qaranquş rəsmi realistik üslubdadır (şəkil 11). Təsvirin mamurla örtülməsi onun daha qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Çünki buradakı rəsmlərin çox az bir qismi mamurla örtülmüşdür. Haçaquyruq qaranquşun təsviri Nuh əfsanəsində və Azərbaycandan digər folklor nümunələrində rastlanan Qaranquş obrazı ilə bağlıdır. Əfsanələrdə Qaranquş Göy aləminin təmsilçisi, insanların xilaskarı, onları bəd qüvvələrdən qoruyan bir obrazdır. Qaranquşla bağlı inanclar digər türk xalqları arasında da yayılmışdır. Xalq arxasında mövcud olan inanca görə, Qaranquş toxunulmuşdur. Onu yuva saldıqı yerdən qovmaq və ovlamaq günah hesab edilir.

Azərbaycan folklorunda quşların xeyirxahlığı, insanlara kömək etməsi ilə bağlı xeyli əfsanə vardır. Bu əfsanələrin biri də xalq arasında müqəddəs və toxunulmaz hesab edilən Göyərçin haqqındadır. Əfsanəyə görə, Nuh peyğəmbər gəmisini ilə bərabər suyun üzündə qaldığı zaman qurudan xəbər tutmaq üçün əvvəlcə Qarğanı göndərir. Lakin Qarğanın başı yolda leşə qarışdığından gəlib çıxır. Nuh peyğəmbər Qarğanın gəlmədiyini görüb bu işi Göyərçinə tapşır. Göyərçin uçub dağın başında quru yer tapır və Nuha xəbər gətirir. Odur ki, Nuh peyğəmbər Qarğanı gözdən salmış, ona leş əti buyurmuş, Göyərçin isə quşların ən nəcibi hesab olunmuşdur (18, s. 40-41).

Türk xalqlarının mifologiyasında nəcib quş Göy aləmini təmsil etmişdir. Xalq inancına görə, azyaşlı uşaqlar dünyasını dəyişdikdə onların ruhunu quş olub Göyə çəkirlər. Bu baxımdan Sarıdərə nekropolundakı daş qutularından birinin qapaq daşı üzərində çəkilən quş rəsmi diqqəti cəlb edir. Bu nəcib quş təsviridir. Tunc dövrü abidələrində quş başlığı olan iynələr və quş fiqurları da geniş yayılmışdır (41, c. 84-85). Quş fiquru formalı asmaların və qəbir daşlarındakı təsvirlərin quşun qoruyucu funksiyası, Göy aləminin təmsilçisi kimi insanların ruhunu bəd qüvvələrdən mühafizə etməsi ilə bağlı olduğunu söyləmək olar.

Gəmiqaya təsvirlərindəki quş rəsmləri müxtəlif məzmun ifadə etməklə müəyyən dərəcədə ovçuluq və heyvandarlıq mifləri ilə də bağlıdır. Gəmiqayada rastlanan kəklik rəsmləri də bu inanclarla bağlıdır. Ular kəklik indi də Ordubad rayonunda müqəddəs quş hesab edilir (17, s. 48). Quşla bağlı mifoloji inanclar "Əkil-Bəkil quşu idi" serində də əks olunmuşdur. Ovçuluq mifi ilə bağlı olan bu obraz quşların himayədarıdır. Onun özünün də himayədarı vardır (43, s. 240).

Gəmiqayada bir neçə yerdə it rəsmlərinə rastlanmışdır (şəkil 13). İtin kəklikdə və digər heyvanlarla birgə rəsmində də rastlanmışdır (17, s. 32, 36, 42). Lakin bu rəsmlərin bir qismi nəşr edilmədiyindən, digərlərində isə aydın ifadə olunmadığından biz yalnız it obrazı ilə bağlı fikirlərimizi bildirmək istəyirik. Məlum olduğu kimi, it insanların əhəlləşdirdiyi ilk heyvanlardan biridir. Arxeoloji qazıntılar zamanı I Kültpənin Enoleit dövrü təbəqəsində iki qəbirdə itlə dəfn etmə adətində rastlanmışdır. Belə dəfn adəti Sarıdərə nekropolunda aparılan qazıntılar zamanı da aşkar olunmuşdur (8, s. 23-61). Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid qəbir abidələrində it sümüklərinə də rastlanmış, bu mədəniyyətə aid gil qablar üzərində isə it təsvirlərinə təsadüf olunmuşdur (12, c. 24, 67). Arxeoloji tapıntılar itlə bağlı inancların qədim insanların ideologiyasında müəyyən yer tutduğunu göstərir. Bu it obrazının həyatda insanların yaxın köməkçisi olduğunu, həm də sakral mənə daşdığı göstərir. Bu baxımdan C.Ə.Xəlilovun araşdırmaları zamanı aşkar olunan bir sənət əsəri diqqətəlayiqdir. Burada gil qabın yuxarısında iki insan və bir it başı fiquru vardır (40, s. 253). C.Ə.Xəlilov şərti olaraq "riton" adlandırılan bu əşyanın ritual

məqsədlə işləndiyini söyləmişdir. Tədqiqatçı etnoqrafik materiallara əsaslanaraq həyətlərdə it kəlləsi asılmasının insanları bəd ruhlardan qorumaq mənasında olduğunu qeyd etmişdir. Araşdırmalar zamanı həmçinin qəbirlərdən it skeletləri də aşkar olunmuşdur (40, s. 255-256). Albanlarda itlə bağlı dəfnlərin olduğu Antik mənbələrin məlumatları da təsdiq edir. Ancaq onlar bunu itə olan hörmətlə izah etmişlər. Görünür, antik müəlliflər bu adətə mifoloji mənasını bilməmişlər. Azərbaycan folklorundakı nümunələr bu tip dəfnlərin sakral anlamını açıqca göstərir. Azərbaycanlılar arasında belə bir xalq deymi vardır: "sümüyümü it sümüyünə calama". Yaxud "Cırdan" nağlında iki yol var: işiq gələn tərəf və it hüsrən tərəf. Əski inanclara görə, it ulayanda bəla gələr (4, s. 158). Bu nümunələrdə itin qarənliyi, ölmə təmsil etdiyi açıq şəkildə ifadə edilmişdir. Ancaq məsələyə aydınlıq gətirmək üçün bir nümunəyə də nəzərdən keçirmək istəyirik. "Əshabi-Kəh" əfsanəsində Dağ Yunusun zülmündən qaçan insanlara çoban, çobana isə onun iti qoşulur. Çoban iti qaytara bilir. Onun əvvəlcə bir qıncı, sonra isə ikinci qıncı qırır. Çoban itin yeni gəldiyini görüb onu öldürür və basdırır. Bir sal çıxır: ağər it çobanın yaxın yoldaşdırsa, çoban iti niyə öldürür? Bunu çobanın qəddarlığı ilə izah etmək olmaz. Məlum olduğu kimi, bütün pəncəli heyvanlar, o cümlədən it o biri dünyanı təmsilçisidir. O biri dünya təmsilçilərinin öldürülməsi insanlara uğur gətirməli, onların həyatını təmin etməli idi. Ola bilsin ki, itin öldürülməsi o biri dünyada onların dirilməsini təmin etməli idi. Çünki onlar müəyyən müddət yatdıqdan sonra ayırlar (4, s. 119; 18, s. 126-128). Əfsanəyə görə, onlar 350 il yatırlar. Burada yuxu ölümlün əvəzləyicisidir. Deməli, mağaradakılar o biri dünyaya gedib gəlirlər. İkinci dəfə qazıntıqlarında isə sonsuzadək daşa çevrilirlər. İtlə bağlı dəfnlər, onların rəsmi gill qablarında, yaxud qaya təsvirlərində çəkilməsi bu inancla bağlıdır. Bununla bağlı müəyyən ritualları keçirildiyini C.Ə.Xəlilovun tapıntısı sübut edir. Gəmiqaya təsvirlərinin birində itin arxası üstə çevrilmiş keçilərin əhatəsində verilməsi də bu inancla bağlıdır (17, s. 27, şəkil 4).

Türkiyədə Yoncatəpə nekropolunun qazıntılarında iştirak etdiyimiz zaman qəbirlərin girişində it skeletlərinin olduğunu təsbit etmişdik. Bəzi qəbirlərin girişində isə

kütləvi it skeletlərinə rastlanırdı. Bu inancın o biri dünyaya yolculuqla bağlı olduğu, bizcə, aydındır.

Gəmiqayada çox rastlanan təsvirlərdən biri də ilan rəsmləridir (şəkil 14). İlan çox zaman dinamik hərəkət vəziyyətində verilmişdir. Lakin bəzi spirallardan ilan başı ilə tamamlanması onların qvrılmış ilanları immitasiya etdiyini göstərir. Gəmiqayada ilan həm ayrılıqda, həm də insan və heyvan təsvirləri ilə birlikdə verilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu obrazın semantik mənası olduqca müxtəlif olmuşdur.

Azərbaycan folklorunda ilanla bağlı xeyli inanclar vardır. Əfsanələrdə ağ ilan və qara ilanla bağlı obrazlar, insanların ağ ilana kömək etməsi, ağ ilanı öldürməyin yasaq olması öz əksini tapmışdır (4, s. 136). Azərbaycan türklərinin mifologiyasında ilan yeraltı dünyanın hökmdarı, səltənət sahibidir, bərəkətin, var-dövlətin mühafizəçisidir (4, s. 129, 136). İnanclara görə, evdə olan ocaq ilanını öldürməzlər. Əgər onu öldürsən xeyir-bərəkət yox olar. Rovayətə görə, bir kişi bağda gözərkən daşın üzərində qvrılmış bir ilan görür. İstəyir ilanı öldürsün. Lakin ilan qaçır. Kişi əhvalatı ağsaqqallara danışır. Ağsaqqallar məsləhət edirlər ki, ilanı öldürməsin. O, ocaq ilanıdır. Onu incitsə, küsüb gedər, yurtdan bərəkətini də özü ilə aparar. Lakin kişi ağsaqqallara qulaq asmur, ilanı daşla vurub bağdan qovur. O vaxtdan kişinin bağdakı ağaclar quruyur, tez-tez bədbəxt hadisə baş verir. Göründüyü kimi, burada ilan bağı, yaxud bitki aləminin himayəçisidir.

Şumer mifologiyasında ilanbənzərlik kişi tanrı ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanlıların inamına görə, yuxuda ilan görmək oğlan deməkdir. Lakin bir çox arxaik dinlərdə, o cümlədən şumerlərdə məhsuldarlıq tanrıları həm qadın, həm də kişi cinsində olmuşdur. E.A. Antonova ilan obrazının həm də aktiv bərəkətverici qvvaları realizə etdiyini söyləmişdir (5, c. 20).

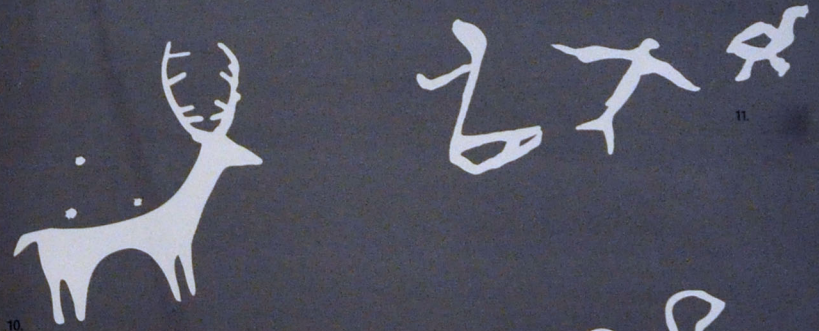
Azərbaycanın folklor nümunələrində ilanın heyvanat aləmi ilə də bağlılığı öz əksini tapmışdır. Əfsanəyə görə, ilanlar padşahu ovcu Pirimin ağzına tüpürdükdən sonra o bütün heyvanları və bitkilərin dilini bilir (18, s. 42-46).

Gəmiqayada ayrılıqda təsvir edilən ilan rəsmlərinin bitki aləminin qorunması, məhsuldarlığın mühafizəsi ideyası ilə bağlı

olduğunu demək olar. Gəmiqayada keçi ilə qarşı-qarşıya duran ilan rəsmi Yerüstü və Yeraltı dünyanın münasibətini əks etdirir. İrənin qliptika nümunələrində ilanın keçi ilə birlikdə, yaxud evlənmə səhnələrində təsvirinə rastlanırdı (5, c. 20). İlanın evlənmə səhnələrində iştirakına Azərbaycanın folklor nümunələrində də rastlanmışdır (4, s. 137).

Rəsmlərin birində keçi, ilan və balıq təsviri verilmişdir (şəkil 15). Fikrimizcə, ilanın balıqla təsvir edilməsi onun su stixiyası ilə bağlılığını göstərir. Çünki balıq xotik başlanğıc olan suyun təmsilçisidir. Azərbaycan əfsanələrində Süleyman peyğəmbərin üzüyünün bir balıq tərəfindən udulması haqqında rəvayət vardır (18, s. 61-63). N.M. Xanqalovun verdiyi məlumata görə, buryatlar qaya təsvirlərində su hökmdarını balıq obrazı ilə ifadə edirdilər (38, c. 121-141). Qeyd edək ki, Sibir türklərində "balıq" adlı tayfa da olmuşdur. Azərbaycan folklor nümunələrində su sahibinin yarı insan, yarı balıq bir məxluq olması ilə bağlı əfsanələr vardır (4, s. 52). Şübhəsiz ki, bu zoomorf obrazın daha sonra yarı insan, yarı balıq formasında təsvir edilməsi ilə bağlıdır. Səndərə nekropolunda apardıığımız araşdırmalar zamanı nadir bir sənət əsərinə rastlanmışdır. Eynəkəkilli asmalardan birinin ortasında yarı insan, yarı balıq mifik obrazın təsviri verilmişdir. Şübhəsiz ki, bu fiqur folklor nümunələrində xatırlanan su sahibinin obrazıdır (8, s. 61). Qeyd edək ki, apardıığımız araşdırmalar Naxçıvanın köçəri maldar tayfaları arasında su, yaxud balıq inancının böyük yer tutduğunu göstərmişdir. Bu xeyli miqdarda balıqla bağlı keçirilmiş bəzək əşyalarının aşkar olunması ilə də təsdiq olunur (8, s. 61). Bu tip bəzək əşyaları demək olar ki, hər bir qəbirdən tapılmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, eynəkəkilli asmanın şəkəli üçbucaqlarla naxışlanması onun qadın başlanğıcla bağlılığını, məhsuldarlığı simvolizə etdiyini göstərir (22, c. 263).

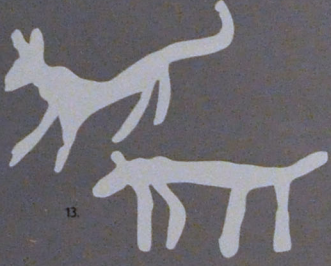
Burada ki ilan obrazının da su stixiyası ilə bağlılığı şübhəsizdir. Nuhun gəmişi dəryada üzərkən bərdən gəmi dəşilir. Nuh peyğəmbər deyir ki, kim deşiyi qapaya bilsə onun arzusunu yerinə yetirəcək. İlan qvrılaraq deşiyi tutur və gəmini batmaqdan xilas edir (4, s. 46). Malum olduğu kimi, Azərbaycan xalq nağıllarında nəhəng əjdahanın suyun qabağını kəsməsi haqqında epizodlar vardır. Faktlar göstərir ki,

ilanın su stixiyası ilə bağlılığı heç də təsadüfi deyildir. Azərbaycan əfsanələrində ilan, yaxud əjdaha özünü suyun tənzimləyicisi kimi göstərir. Oxbatmaz əjdaha suyun qabağında yatacaq onu tənzimləyir. Sibir xalqlarında bəzən bu vəzifəni yeraltı çayın qabağında yatan nəhəng maral icra edir (37, c. 36). Qeyd edək ki, Azərbaycanda xalq arasında su ilə bağlı inanclar, Su tanrısına stixiyası ifadə edilmişdir. İndi də qalmaqdadır (43, s. 219-225). İlanın balıq və keçi rəsmləri ilə birlikdə verilməsi yuxarı və aşağı dünya arasındakı mübarizəni göstərməklə bərabər, təbiətdəki su balansının qorunması, məhsuldarlığın təmin olunması ideyasını ifadə etmişdir. Mifologiyada balıq suyun sahibidir, ilan isə onu tənzimləyənədir. Bu rəsmdə keçi təsvirinin olması bu inancların Nuh tufanı ilə deyil, maldarlıqla bağlı su stixiyasını əks etdiriyini göstərir. Azərbaycan folklorunda çobanın susması və Allaha yalvarıb su istəməsi ilə bağlı məqamlar vardır (4, s. 82-84, 117). Dağlarda sürülərin borandan qırılması da, qışın çıxması da su stixiyası ilə bağlıdır. Bu baxımdan yağmur daşı ilə bağlı inanclar diqqətə cəlb edir. Qədim çağlarda çox quraq olduğundan çaylar qurumuş, insanlar və heyvanlar susuzluqdan əziyyət çəkmişdir. Bu zaman nurani bir qoca məsləhət edir ki, bədəndən dözümlü bir cavan

Dəli Qoşqara çıxıb onun başından yağmur daşı gətirməlidir. Çünki Qoşqar tanrılara yaxındır. Bir igidi Qoşqara yola salırlar. O, Qoşqarın zirvəsində çox axtarıdıqdan sonra göy daşı tapır. Ağsaqqal daşı anasının ilki olan oğlana verir. Oğlan daşı qızmar ocağa saldıqdan sonra suya atır. Bundan sonra bərk yağış yağır (18, s. 18). Yakutların inamına görə yağmur daşı qurd, at, inək kimi heyvanların qarında olmuş (18, s. 157). Mesopotamiyada yayılan inanclara görə isə bu daş keçinin qarında olmuş (44, s. 44).

Gəmiqayada mifoloji məzmun daşıyan rəsmlərin bir qrupu heyvanların mübarizəsi səhnələri ilə təmsil olunmuşdur. Bu tip rəsmlərdən bir neçəsi V. Əliyev tərəfindən qeydə alınıb nəşr edilmişdir (17, s. 33-35). Bu rəsmlərin birində sağ tərəfdə əlini yuxarıya qaldırmış insan, ondan solda uzun boyunlu bir heyvan və iki vəhşi heyvanın keçiyə hücum etməsi səhnəsi təsvir edilmişdir (17, s. 34). Fikrimizə görə, sağda verilmiş insan heyvanların qoruyucu Tanrısıdır. Rəsmdə orta dünya təmsilçiləri o biri dünyanın təmsilçilərinə qarşı qoyulmuşdur. Kosmik dünya modelini bütövlükdə əks etdirən və olduqca universal olan bu səhnə həyatın davamı üçün qurban vermənin zəruriliyi ideyasını əks etdirir (şəkil 16). V. Əliyevin bu səhnəni totemin qorunması kimi izah etməsi

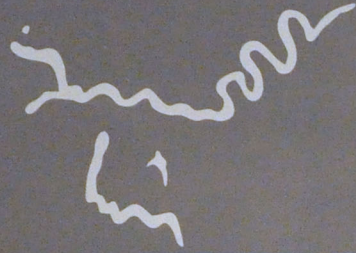

13.

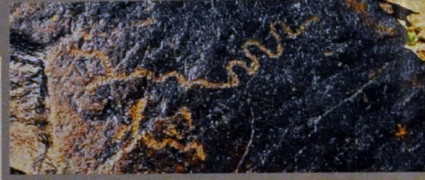
məntiqi baxımdan olduqca doğrudur (17, s. 34). Digər bir rəsmdə marala hücum edən yarımçıq heyvan, ehtimal ki, quş təsviri, onlardan solda qarşı-qarşıya duran bəbir və öküz rəsmi verilmişdir (17, s. 35).

Canavarla keçinin üz-üzə durduğu təsvir olduqca maraqlıdır (şəkil 17). Onların arasında təsvir olunan ucu düyünlənmiş ip ovsunla bağlı olub canavarnın ağzının bağlanması, ölümün qarşısının alınması mənasındadır (3, c. 5). Bu ovsun qarşısında aciz qalan şeytan aradan çıxmağa məcbur olur. Ordubad rayonunda qurd ağzı bağlamaqla bağlı ovsunlar indiyədək qalmaqdadır.

Gəmiqayada apardığımız araşdırmalar zamanı heyvanların mübarizəsini təsvir edən daha üç rəsm ortaya çıxarılmışdır. Rəsmlərin birində buynuzlu iri heyvan, ondan yuxarıda isə xırdabuynuzlu heyvan təsvir edilmişdir. Burada qədim mifoloji təfəkkür üçün xarakterik olan yuxarı və aşağı ideyası verilmişdir. O qədr də yaxşı saxlanmayan digər rəsmdə canavarnın keçiyə hücumu səhnəsi verilmişdir. Üçüncü rəsmdə aslanın vəhşi inəyə hücumu təsvir edilmişdir. Rəsmlər dinamik hərəkət halındadır. İnaq qaçdığı vəziyyətdə aslan onun sinosindən tutmuşdur (şəkil 18). Qeyd edək ki, realist üslubda təsvir edilən rəsm yüksək ustalıqla icra edilmişdir. Şübhəsiz ki, onun çəkilməsində metal alətlərdən istifadə edilmişdir. Rəsmlərin müxtəlif detallarının

14.

ustalıqla verilməsi onun professional vədişlərlə malik sənətkarlar tərəfindən çəkildiyini göstərir. Sonuncu təsvir ikonografik baxımdan bir qədər fərqlənsə də Mesopotamiya təsvirlərindəki parçalama səhnələrini xatırladır. Bu tip təsvirlərə, Azərbaycanın arxeoloji abidələrindən aşkar olunan sənət əsərlərində də rastlanmışdır. Göycə gölü ətrafında aşkar edilmiş bir boyalı küpə üzərində (21, c. 113) və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid tunc kəmər üzərində yirtici heyvanların dirnaqlıları təqib etmə səhnəsi təsvir edilmişdir (39, s. 68-108). Yirtici heyvanların dirnaqlılara hücum etmə səhnələrinə Yaycı (2, c. 238), Şahtaxtı (1, c. 28), Həsənli boyalı küpəsi üzərində (16, p. 28) rastlanmışdır. Bu baxımdan Şahtaxtı küpəsi üzərindəki təsvirlər diqqəti cəlb edir. Küpənin gövdəsi üç zolağa bölünərək incə bir zövqlə naxışlanmışdır. Küpənin gövdəsinə əhatə edən birinci qurşaqla bir-birinin ardınca yerləşdirilmiş quş təsvirləri, ikinci sırada yirtici quşların və canavarnın keçiyə, antilopa hücum səhnələri təsvir edilmişdir.

Yirtici heyvanların dirnaqlıları parçalama səhnəsi Qədim Şərq, xüsusilə Mesopotamiya incəsənəti üçün xarakterik olmuşdur. Şumerlərdən skiflər dövrünə, daha sonra orta əsrlərədək davam edən bu motiv Mesopotamiyadan Orta Asiya və Qara

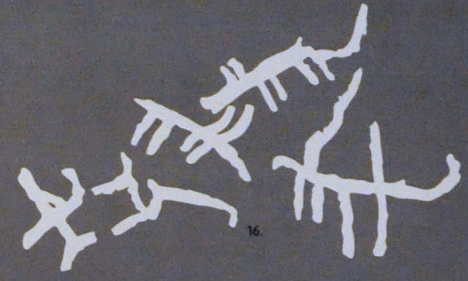

15.

dəniz sahillərində geniş bir coğrafiyaya yayılmışdır. Bu tip rəsmlərə III Ur sülaləsi dövrünə aid silindir möhürlər üzərində rastlanmışdır (10, s. 88, 125). Zamanla müəyyən dəyişikliyə uğrayan bu motiv Assur, Urartu, Manna və Skif incəsənətinə təsir etmişdir. Orta əsrlərdə bu motivdə naxışlanmış parçalar, xalılar və keramika nümunələri geniş yayılmışdır. Qazax rayonunun Qarabulaq kəndi yaxınlığında Torpaqqaladan aşkar olunan gümüş camın üzərindəki şirin maralı parçalaması səhnəsi (35, s. 77; 23, c. 70-73) bu motivin Azərbaycanda uzun müddət davam etdiyini göstərir.

Qədim şumer mifologiyası ilə bağlı olan bu motivin semantikasi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. L. Vullinin fikrinə görə, bu təsvirlər qələbəni simvolizə etmiş, üzərində bu tip təsvirlər olan silindir möhürlər hərbi medal kimi döyüdə fərqlənən əsgərlərə verilmişdir (10, c. 88). E.E.Kuzmina öz araşdırmalarına əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu təsvirlərdə xeyir və şərin mübarizəsi ilə bağlı dualist konsepsiya əks olunmuşdur (25, c. 52). A.D.Qraqın fikrinə görə, bu təsvirlər iki etnik qrupa məxsus totemlərin mübarizəsini və gücün təntənəsini simvolizə etmişdir (13, c. 30). M.Hartner şirin öküzü, yaxud maralı parçalaması səhnəsini astral hadisələrlə izah

16.

etmişdir (14, s. 1-16). O, bunu yazda Şir bür-cünün doğması, Maral bür-cünün isə yoxa çıxması hadisəsi ilə bağlamışdır. E.E.Kuzmina bu fikri əsas tutaraq şirin öküzü, yaxud maralı parçalaması səhnəsinin baharın dirçəlişini simvolizə etdiyini söyləmişdir (26, c. 35-46). Lakin araşdırıcıların haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu qədim təsvirlərdə yalnız ikinci dərəcəli mənə daşımışdır (36, c. 152). Belə ki, qrifonun atı, qurdun keçini, yaxud ceyranı parçalama səhnələri astral hadisələrlə izah edilirm. Başlanğıcda ola bilsin ki, ov səhnəsi ilə bağlı olan bu motiv genetik olaraq dünya modelinin zoomorf kodlarına verilmişdir (36, c. 172). Parçalama səhnələri dünya modelinin binar oppozisiyada verilməsidir.

Yirtici heyvanların dirnaqlıları parçalaması motivi tarixi kökləri ilə Yaxın Şərqlə bağlı olan türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin mifologiyası üçün xarakterikdir. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında Qazan xanın dilindən deyilən belə bir parça vardır (19, s. 144).

"Ağ qayanın qaplanının erkayında bir köküm var,
Ortaq qırda sizin keyikləriniz durğurmaya.
Ağ sazın aslanında bir köküm var,
Qaz alaca yündününi durğurmaya.
Əzəy qurd əniyi erkayında bir köküm var,
Ağca yunlu tüman qoyunun gazdırmaya".

Bu bədii parçadan gördüyü kimi, qaplan keyikə, aslan qaza, qurd qoyuna qarşı qoyulmuşdur. "Dədə Qorqud" dastanının bu parçası qədim mifologiyanın poetik ifadəsidir. Qədim türk əfsanələrinin birində bu motiv daha aydın ifadə olunmuşdur. Əfsanəyə görə, çinlilərlə vuruşmadan xilas olan dörd igid yurdundan didərgin düşür... Dan sökülən vaxt ala keyikin izinə düşən igidlər çıxışı olmayan bir yera düşürlər. Keyiklər və insanlar dörd yüz il burada yaşayır və çoxalırlar. Lakin bayıra çıxıb bilmirlər... Bir gün çoban qurdu keyiklərdən birini parçaladığını görür... İnsanlar qurdu izləyərək dəlikdən çıxaraq xilas olurlar (44, s. 76-77).

Əfsanənin digər variantına görə, Nuhun oğlu Türk qoçla qoyunu götürüb torpağa düşür. Onun düşdüyü yer cəzirə imiş. Türk dörd yüz əlli il bu cəzirədə yaşayır. Heyvanlar artır, bütün cəzirəni tutur. Yeməyə heç bir şey tapmadıqlarına görə məhv olmağa başlayırlar. Türk adadan çıxmaq üçün yol axtarırlar... Bir gün Türk görür ki, heyvanlardan birini parçalayıb yeyiblər. O gecəni yatmayıb güdür. Görür ki, boz qurd dənizdən çıxıb heyvanlara hücum etdi. Boz qurd Türkü görə kimi gəlmişdi yolla qağıdır. Türk onu izləyərək yolu tapır və dənizdən çıxır (4, s. 42-43).

Motnlərdən gördüyü kimi, ikinci variant keyli dəyişikliyi uğramış, ehtimal ki, Nuh

əfsanəsinə uyğunlaşdırılmışdır. Odur ki, biz birinci mətni daha qədim olduğu üçün əsas götürürük. Maral, ceyran, yaxud keyikin türk mifologiyasında mediator olduğu folklor nümunələri ilə təsdiq olunur. İgidlər onun ardınca Yeraltı dünyaya gedirlər. Keyiklərin biri qurban getdikdən sonra onlar işıqlı dünyaya çıxıb birlirlər.

Şumerlərdən başlayaraq orta əsrlərədək Azərbaycanın sənət əsərlərində təsvir edilən yırtıcı heyvanların dırnaqları parçalaması səhnələrinin mənası eyni olmuşdur: həyat və ölüm. Olum və ölüm vəhdət təşkil edərək həyatın inkişafını təmin etmişdir. Odur ki, aslanın inəyi, qurdu keyiki parçalaması səhnəsində ölümün yalnız metaforik əlaməti verilmişdir. Mifoloji anlamda ölüm tamamilə məhv olmaq kimi deyil, həm də doğulmaq, həyatın davamı deməkdir (36, c. 153). Buna görə də mifologiyada ölüm gətirən heyvanlar həm də həyatvericidir. Bu həyatın davamı üçün mütləq qurban verməyin zəruri olduğunu göstərir. Təsadüfi deyil ki, indi də insanları bələdən qorumaq, onların həyatını təmin etmək üçün qurban verilir. Yırtıcı heyvanların, konkret olaraq qurdu xilaskar rolunda verilməsi bu mifologiya ilə bağlıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatında yayılan "qurd üzü mübarəkdir", "qurdu söymək olmaz", "qurd ağzı səfalıdır" və digər ifadələr, fikrimizə görə, bu mifoloji inanclarla bağlıdır (44, s. 77-97).

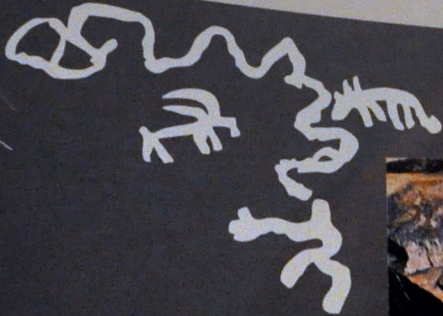
Bu mifoloji təsəvvürlərlə bağlı olaraq, Şərqi incəsənətində şir, yaxud aslan fiqurları apotropeik anlamda işlədilmişdir. Çatal Höyükdən aşkar edilən bir fiqurda doğan ilaha kürsünün yanlarında olan aslan fiqurlarına söykənmiş vəziyyətdə təsvir olunmuşdur (32, p. 67-68). Mesopotamiyada məbəəd və sarayların girişində aslan fiqurlarının qoyulması da onların qoruyucu rolu ilə bağlıdır (45, c. 65). Bu motiv Xett, Urartu (39, c. 66), Manna və İranın (42, p. 179-180) sənət nümunələrində özünü göstərmişdir. Urartu qazanlarının ağzı onların içərisindəki yeməkləri bəd ruhlardan qorumaq üçün şir başları ilə bəzədilmişdir. Ziviyyədən tapılmış şir başları ilə tamamlanan bilorziklərin gövdəsi şir fiqurları ilə bəzədilərək tamamlanmışdır. Həsənlidən aşkar olunan qızıl cam üzərində təsvir edilən şir obrazı padşah taxtını bəd qüvvələrdən qorumaq idi (35, s. 59).

Azərbaycan folklorunda qurdu ilə bağlı apotropeik inanclar geniş yayılmışdır. Bu baxımdan uşağı olmayan qadını "qurd dərindən keçirmək", xəstə uşağı "qurd ağzından keçirmək", xəstə qadını qurd cırmağı ilə vurmaq qurdu qoruyucu xüsusiyyətləri ilə bağlıdır (44, s. 79-80). Xalq inancına görə huşunu itirən hamilə qadının yanında Alarvadı nəğmələri oxuya-oxuya nağara çalırmişlər.

Nağaranın bir üzündə qurd, o biri üzündə keç qadını olarmış (44, s. 90). Dərin mifik məzmununa malik olan bu inanclar qurd keç mübarizəsini əks etdirmiş, ehtimal ki, dirilmə ayinini səciyləndirmişdir.

Gəmiqaya təsvirlərinə Ön Asiya incəsənətinin və mifologiyasının təsiri şübhəsizdir. Ön Asiya mədəniyyətinin Cənubi və Şimali Qafqaza erkən təsiri arxeoloji materiallarda aydın şəkildə izlənmişdir. I Kültürə yaşayış yerinin Eneolit dövrü təbəqəsində aşkar olunan boyalı qablar və dəfn adəti Mesopotamiya ilə əlaqələrin çox qədim dövrlərə dayandığını göstərir (1, c. 39-52, 72-73). Maykop, Trialeti və Karaşamb kurqanlarının tapıntıları da bunu sübut edir. Dağıstanda aşkar olunan tapıntılar da Ön Asiya mədəniyyətinin təsiri açıqca göstərir (24, c. 4-12).

Araşdırmalar göstərir ki, Gəmiqaya təsvirlərindəki heyvan obrazları qədim insanların həyat tərzini əks etdirməklə bərabər, həmçinin onların ideoloji görüşlərini də ifadə etmişdir. İstər astral simvollarla, istər heyvanların mübarizəsi şəklində, istərsə də ovsun və digər inanclarla bağlı təsvirlər qədim insanların düşündürən və onlar üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən məhsuldarlığın qorunması ilə bağlı olmuşdur.

17

18

Şəkillər:

1. Qapıçı zirvəsi.
2. Qaranqış yaylağı.
3. Keçi təsviri.
4. Keçilərin astral simvolla təsviri.
5. Həyat ağacı və keçilərin.
6. Məhsuldarlıqla bağlı keçilərin təsviri.
7. Keçilərin astral simvolla təsviri.
8. Keçilərin astral elementlərlə təsviri.
9. Buynuzları spiral şəkildə qıvrılan keçilərin təsviri.

10. Maralın astral simvollarla təsviri.
11. Gəmiqayada quş təsvirləri.
12. Göyərçin təsviri.
13. İt təsvirləri.
14. İlan təsvirləri.
15. Keçi, balıq və ilanların birlikdə təsviri.
16. Heyvanların mübarizəsi səhnəsi.
17. Ovsun səhnəsi (qurd-keçi qarşıdurması).
18. Heyvanların mübarizəsi səhnəsi.

Ədəbiyyat:

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
3. Алиев В.Г. Петроглифы Гемигая / АИА, Баку, 1985, с. 5
4. Azərbaycan Mifoloji Mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
5. Антонова Е.В. Муграбские печати в свете религиозно-мифологических представлений Юга Средней Азии / Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности, М., 1983, с. 13-31.
6. Барнетт Р.Д. Тше Треасуре оф Зивийе // Ираг, 1956, в. XVIII, п. 111-116.
7. Baxşaliev V. Nahçıvan arkeolojisi // Archaeology of Nakhchivan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1997, 128 s.
8. Baxşaliev V.B. Nahçıvanın Erkan Damir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
9. Belli O., Baxşaliev V. Nahçıvan bölgesinde Orta ve Son Tunc çağı boya bezemeli çanak-çömlek kültürü // Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nakhchivan Region. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, 120 s.
10. Вулли Л. Ур халдеев. М.: Изд-во. Восточной литературы, 1961, 256 с.
11. Гордлевский В.А. Гарагоюнд // АТЭС, 1927, № 4, с. 5-13.
12. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 1989, 128 с.
13. Грач А.Д. Произведения скифо-сибирского искусства в пределах этнокультурных зон Азиатских степей. Тезисы докл. III Всесоюз. конф. по вопросам скифо-сарматской археологии, М., 1972, с. 30.
14. Hartner W. The earliest of the constellation in the Near East and motif of the Lion-Ball combat // JNES, 1965, vol. XXIV, № 1, p. 1-16.
15. Dyson R.H. Problems of protohistoric İran as seen from Hasanlu // JNES, 1965, № 3, p. 193-217.
16. Dyson R.H., Yung T.C. The Solduz valley İran, Pisdeltete // Antiquity, 1960, № 133, p. 19-28.
17. Əliyev Vəli. Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərtaş, 1993, 80 s.
18. Əfsanələr. Bakı: Yazıçı, 1986, 72 s.
19. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1962, 260 s.
20. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. М.: Наука, 1965, 234 с.
21. Кушнарева К.Х. Южный Кавказ в IX-II тысячелетиях до н.э., СПб., 1993, 312 с.
22. Курбансаханов К. Антропоморфные изображения на пряслице энеолитического времени из Южного Туркменистана. Советская археология, 1981, №2, с. 260-264.
23. Кошкарлы К.О. Ваза из Торпагалма // Доклады АН Азерб. ССР, 1978, № 9, с. 70-73.
24. Котович В.М. Некоторые данные о связях населения Дагестана и Передней Азии в древности / Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности, М., 1983, с. 4-12.
25. Кузьмина Е. Е. О синкретизме образов скифского искусства в связи с особенностями религиозных представлений иранцев / Тезисы докл. III Всесоюз. конф. по вопросам скифо-сарматской археологии, М., 1972, с. 52.
26. Кузьмина Е. Е. О двух перстнях Амуларинского клада с изображением царя // Советская археология, 1979, № 1 с. 35-46.
27. Frankfort H. Cylinder seals // A documentary essays on the Art and Religion of the Near East. L., 1939, p. 15-20.
28. Frankfort H. Kingship and the gods / A study of Ancient Near Eastern religion as the integrations of society and nature. Chicago, 1958, 404 p.
29. Frankfort H. Art and Architecture of the Ancient Orient. Harmondsworth, 1970, 266 p.

30. Jeremias A. Das alte Testament in lichte des alten orientis. Leipzig, 1906, 640 p.
31. Novruzlu Ə.İ., Baxşaliev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 144 s.
32. Mellart J. Çatal Hüyük. A Neolithic Town Anatolia. L., 1967, 256 p.
33. Пиотровский Б.Б. Искусство Урарту. Л.: ЛГУ, 1962, 124 с.
34. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. вып. 4, СПб., 1983, 164 с.
35. Rzaev N.I. Əcdadların izi ilə. Bakı: Azərtaş, 1992, 104 s.
36. Раевский Д.С. Моделл мира скифской культуры. М.: Наука, 1985, 256 с.
37. Окладникова Е.А. Петроглифы средней Катуни. Новосибирск: Наука, 1984, 112 с.
38. Хангалов Н.М. Собранные сочинения. Том I, Улан-Уде, 1958, 256 с.
39. Xəlilov C.Ə. Azərbaycanca tapılmış tunc kəmərlər // AMM, 1962, IV c., s. 68-108.
40. Xəlilov C.Ə. Maraqlı incəsənət abidəsi // AMM, VII c., Bakı, 1973, s. 251-257.
41. Садыхадзе Ш.Г. Классификация украшений Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа // МКА, т. VII, 1973, с. 74-89.
42. Samadi H. Les decouvertes Fortuits // Arts Asiatique, 1959, № 3, p. 175-194.
43. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soy kökünü düşünürkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
44. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
45. Топоров В.Н. Крест. Мифы народов мира. Т. 2, М., 1982, 368 с.

Vəli Baxşaliev
Correspondent Member of ANAS,
Doctor of Historical Sciences

Image of animals on rock depictions in the Gemigaya

Key words: Gemigaya, rock depictions, beliefs, cattle breeding, fight of animals, magic.

Summary

Gemigaya historical landmark is located nearby Gapichig Mountain and Nesirvaz village of Ordubad district in Nakhchivan Autonomous Republic. Rocks found in Gemigaya mainly have swallow depictions on them. There are various theories regarding the origination of these depictions. However, experts report that these depictions don't only represent cattle-breeding but also ancient human's view of the world of mythology. Rock depictions found in pasture areas don't feature such depictions on rocks.

Vəli Baxşaliev
çlen korrespondent NANA,
doktor tarixçilərin elmi

Образы животных на наскальных изображениях Гемигая

Ключевые слова: Гемигая, наскальные изображения, верования, скотоводство, борьба животных, магия.

Резюме

Наскальные изображения Гемигая расположены вокруг вершины горы Капыджик, вблизи села Назирвас Ордубадского района Нахичеванской АР. Большая часть изображений находится на плато Гарангуш. О причинах появления этих изображений высказаны самые различные мнения. Некоторые исследователи отметили связь этих изображений с образом жизни древнего населения этих мест, занимающихся скотоводством. Однако исследования показывают, что они связаны не только со скотоводством, но и с мифологическими верованиями древних людей, так как в других местах, где имелись в изобилии пастбища, подобные рисунки не встречаются.